

Տ. ՄԵՍՐՈՊ Ա. ԱՐՏԱԶԵՑԻ

180. Զորեքտասաներորդ դարուն երրորդ բառորդին հասած ենք, որ է Ռուբինեանց անկման և կործանման միջոցը: Թէպէտ եղելութիւնը քաղաքական, սակայն իւր եկեղեցական նշանակութիւնն ալ ունի, քանի որ կրօնային ուղղութեան և օտարասէր զգացմանց արդիւնքն եղաւ: Կիլիկիոյ քրիստոնեայ իշխանութեան անհնար պիտի չըլլար Եգիպտոսի հզօր իշխանութեան մօտ ապարիւ, իթէ Լատինաց հետ մտերմական և ներքին յարաբերութիւններ մշակելով կասկածելի չդառնար Եգիպտացւոց աջքին և եթէ Արևմուտքէ խոստացուած օգնութիւնները խաբէական միջոցներ չլինէին լոկ կրօնական հպատակութիւն մը կորզելու: Բայց մեք պատմութիւնը պիտի ներկայացնենք միայն, և քաղաքական կացութիւնը պատկերացնելու համար, քանի մը տեղեկութիւններ աւելցնենք: Կոստանդին Պաղտինեան տասնուհինգ տարիէ ի վեր կը թագաւորէր, երբ Յակոբ Բ. մեռաւ, և Մեսրոպ Արտաղեցի կաթողիկոսացաւ (1359): Սորա չորրորդ տարին մեռաւ Կոստանդին (1363), և ժառանգ չթողուց, որովհետեւ զաւակները ծաղիկ հասակի մէջ մեռած էին: Կիպրոսի Լուսինեանները ուղեցին դահը գրաւել, և անմիջապէս Ճիվանի որդին Բոէմոնդը Հռովմ զրկեցին, որպէսզի պապէն պսակուելով և օգնութիւններ ընդունելով Կիլիկիա դառնայ. այլ Բոէմոնդ ճանպորդութեան ատեն Վենետիկի մէջ մեռաւ (1363): Կիլիկիոյ ազգային կուսակցութիւնը, որ ժառանգական խնդրով ժամավաճառ կը լինէր, վերջապէս համաձայնեցաւ վախճանելոյն հօրեղբորորդին թագաւորեցնել, որ էր Լևոն Ե.-ի խնամակալներէն Հեթումի որդին Կոստանդին, Նղըրի իշխանը (1364): Նոյն միջոցին Կիպրոսի թագաւոր Պետրոս Լուսինեան Հռովմ գացած էր, և Ուրբանոս Ե. պապէն կոնդակ ստացաւ, որպէս զի վախճանեալ Ճիվանեան Բոէմոնդի տեղ անոր կրտսեր եղբայրը Լևոն, Հայոց թագաւոր հռչակուի: Հռովմ դառնալուն Պետրոս տեսաւ որ Կոստանդին Հեթումեան արդէն թագաւոր հռչակուած էր: Սա կանխից և առատ ընծաներով և խոստումնե-

րով Պետրոսի պաշտպանութիւնը խնդրեց, Պետրոս հաւանեցաւ և պապէն առած կոնդակը մէջ տեղ չը հանեց (1364), մանաւանդ որ Կոստանդին Նոյն իսկ Կոստիկոսը ու Կիլիկիոյ մէկ մասը Պետրոսի չը թողուր: Հինգ տարի ետքը Պետրոս սպանուեցաւ (1369) երբ Կիլիկիա պիտի անցնէր, և Յովհաննէս Լուսինեան Կիպրոսի Թագաւորութեան խնամակալ եղաւ: Կոստանդին այն ալ շահեցաւ, և իւր իշխանութիւնը շարունակեց, մինչև որ Պետրոս Ա.-ի որդին Պետրոս Բ. հօրը իշխանութիւնը ստանձնեց (1373):

181. Մեսրոպ կաթողիկոս, որ Յակոբ Բ.-ի յաջորդեց (1359), Արտագիցի կը կոչուի, վասնզի Արտազու Ս. Թադէոս մայրավանքին առաջնորդն էր, և թերևս Զաքարիա Ծործորեցիի անմիջական յաջորդը, որ յայտնի էր իբր Սսոյ կանոններուն պաշտպան մը: Հարկաւ Մեսրոպ ալ նոյն հոգևով տոգորուած էր, և Եւրիշ կերպ ալ չկրնար եղած ըլլալ, վասնի որ կրցաւ Պաղտինեան Կոստանդինի պաշտպանութեան ներքե կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալ, առանց Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն լինելու: Նոյն բանը կը հաստատուի նաև այն պատուոյ ցոյցով, զոր Մեսրոպ ընծայեց Խննովկենտրոս Զ. պապին, իւր գահակալութիւնը ծանուցանելով անոր յոյժ պատուադիր զգացումներով: Այսու հանդերձ Մեսրոպի վրայ կը գտնենք ազգային եկեղեցւոյ և հնաւանդ ծէսերու անկեղծ սէր մը, որով կը ձեռնարկէ անոնք վերակենդանացնել և նորամուտ սովորութիւնները հետզհետէ խափանել: Ազգին գայթակղութեան ամենամեծ կէտն էր բաժակին ջուր խառնելը. և Մեսրոպ յաջորդեցաւ նոր ժողով մը գումարել ի Սիս (1361), և պաշտօնապէս ջնջել Սսոյ գլուխներուն այն կանոնը, որ բաժակին ջուր խառնելուն կը պատկանէր: Թէպէտ միայն այս կէտը կը գտնենք պատմագիրներէն յիշուած, սակայն այդ միակ կէտն ալ բաւական է դիտելու, թէ ինչպէս Սսոյ նախընթաց ժողովին (1307) սկսելով հետզհետ աճող ու զօրացող լատինամուրութիւնը սկսաւ տեղի տալ և աւաղել: Մեսրոպ իւր այդ նորոշմամբ խզած կըլլար՝ Հոռմի հետ ներքին կապակցութիւնը, և իրաւունք ալ ունէր, վասն զի քաղաքական օգնութեանց պայմանով հաստատուած կրօնական յարաբերութիւն մը՝ այլ ևս գոյութեան պատճառ չունէր, երբոր քաղաքական յարաբերութիւններ ջնջուելու աստիճանին հասած էին: Եգիպտացիք գրաւած էին Ադանան և Տարսոնը (1360), իսկ Լատինացիք և ոչ իսկ օգնելու շարժում կը ցուցնէին: Կոստանդին Պաղտինեան, որ դեռ կը Թագաւորէր, նա ալ վերջի վերջոյ համոզուած էր նոյն գաղափարին, որ աղատաբար թող տուաւ Մեսրոպին ժողովական որոշմամբ հակալատին գործողութեան մը յանգիլ: Մեսրոպի վրայ ուրիշ գիտելիք չունինք, բայց եթէ տաս-

սուերեք տարի պաշտօնավարելէ յետոյ խաղաղութեամբ վախճանիլը (1372):

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե. ՍՍԵՑԻ

182. Մեսրոպ յաջողուցներ և նուիրագործներ էր Հեթումեան Կոստանդինի Թագաւորութիւնը, որ նուազ ևս միտեալ էր Լատիններուն կողմը, քան իւր նախորդը իւր վերջին տարիներուն մէջ: Փոխանակ պապական հովանաւորութեան դիմելու, նա յաջողած էր դրամի զօրութեամբ շահիլ Կիպրոսի Լուսինեան Թագաւորն ու խնամակալը, որք շահու և դրամի սիրոյն մինչև իսկ պապական կոնդակ մը ծածկելու և մերձաւոր ազգականի մը կարծեցեալ իրաւունքը անարգելու համարձակած էին: Կոստանդին Հեթումեան պապերէն յոյս մը պիտի չունենար. քանի որ անոնք Լուսինեան Լեւոնը, Ճիվանի որդին, Թագաւորեցնելու որոշում տուած էին: Մեսրոպի յաջորդը ընտրուեցաւ Հեթումեան Կոստանդինի հովանաւորութեամբ, և եղաւ Կոստանդին անուն եպիսկոպոս մը, զոր պիտի կոչեմք Կոստանդին Ե. Սսեցի (1372), այլ ոչ իւր նախնեացին և ոչ իւր գործունէութեան վրայ կարող ենք տեղեկութիւններ տալ: Միւրեք կաթողիկոսի ժողովին մէջ Կոստանդին անունով եպիսկոպոս մը կայ, Կիլիկիոյ վիճակներէն, այլ վիճակն ալ չէ յիշուած և նոյնութիւնն ալ հաստատել դժուար է: Թագաւորութիւնը կարի անձուկ սահմաններու մէջ փակուած էր ի Սիս, զի Ադանա և Տարսոն Եպիսկոպոսացոց ձեռքն էին, և անոնց կողմէն ամիրա մը կը նստէր Տարսոնի մէջ, որ Մանչակ կոչուած է Թլկուրանցիին քերթուածներուն մէջ (Սիսուան 225): Մանչակ քանիցս Սսոյ վրայ յարձակեցաւ, և Կոստանդին Թագաւոր յուսահատութեան մէջ ինկած անձնատուր լինել կը պատրաստուէր, արքունի զանձերը ապահովելով: Այդ պարագային կը զօրանայ Լուսինեանց կուսակցութիւնը, որուն համամիտ կը գտնուէին Կոստանդին կաթողիկոս, և Մարիամ Թագուհի, Պաղտինեան Կոստանդինի կինը, որ Օշին պայլին և Յովհաննա Թագուհիին աղջիկն էր:

183. Հեթումեան Կոստանդինի հակառակ կուսակցութիւնը, տեղեկանալով թէ Կոստանդին արդէն բանակցած է Եպիսկոպոսացոց հետ Սիսը անոնց յանձնելու, սպաննեց զայն (1373 ապրիլ) տասը տարի Թագաւորութենէ ետքը, և Թագաւորութեան խնամակալ հռչակեց Պաղտինեան Կոստանդինի այրին Մարիամ Թագուհին, և անմիջապէս պատգամաւորութիւն մը ղրկեց Կիպրոս, Պետրոս Բ. Թագաւորին, որպէս զի Ճիվանեան Լեւոնի Թագաւորելուն օգնէ:

Պատգամաւորութիւնը Լեոնի ալ ներկայանալով ծանոյց Կոստանդինի սպանութիւնը, և զինքն թագաւորութեան հրաւիրեց յանուն խնամակալուէւոյն և յանուն կաթողիկոսին, որ պէտք է լինի նախայիշատակեալ Կոստանդին Ե. (Դարդել 70): Պետրոս և Լեոն հաճեցան պատգամաւորութեան առաջարկին. այլ գործադրութիւնը խափանուեցաւ, որովհետև Կիպրացիք պատերազմ ունէին Գինուացւոց հետ, և Պետրոս Բ. պէտք ունէր Լեոնի, որ իւր զօրապետն էր: Այդ պատճառով, թէպէտ Լեոն պաշտօնապէս ստանձնեց Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը (1373), այլ չորս անձերէ խնամակալութիւն մը կազմեց, որ իւր կողմանէ Կիլիկեան կառավարէ մինչև իւր գալը: Խնամականերն էին. Մարիամ թագուհի Պաղտինեան Կոստանդինի այրին, Ռեմի կոմսուհի յոյն Կոստանդինի քայլը ու Գուրտոնի եղբայր Բոեմոնդ Լուսինեանի այրին, Բարթողիմէոս սեպուհ յոյն Բոեմոնդի անհարազատ որդին, և Վասիլ իշխան պարոն Թորոսի որդին: Այս չորսերուն ընկերակից տրուեցան Կոստանդ սպետ, Լեոնի զինակիրը իբր զինուորական հրամանատար: և Մանուէլ իշխան, Նէպոլսոյ թագուհիին դստանը, որ հրաւիրակ եկեր էր Մարիամ թագուհին Նէպոլիս տանելու: Ազգային պատգամաւորները, որոց գլուխ էր Լեոն իշխան Համուսի, գաղտագողի Սիս մտան, և պաշտօնապէս հրատարակեցին այդ կարգադրութիւնները, և Լեոնի դրօշը բարձրացուցին Սիսի ամրոցներուն վրայ (1373): Կոստանդին Ե. կաթողիկոս մասնակից էր այդ ամէն գործողութեանց, այլ երկար չեղաւ իւր պաշտօնավարութիւնը, զի միւս տարին (1374) վախճանեցաւ, երկու տարի կաթողիկոսութենէ յետոյ:

Տ. ՊՕՂՈՍ Ա. ՍՍԵՑԻ

184. Կոստանդինի մեռնելէն անմիջապէս ետքը, չորս խնամականերու հովանաւորութեամբ կաթողիկոս ընտրուեցաւ (1374) Պօղոս եպիսկոպոս մը, որոյ նախնիացը անծանօթ կը մնայ պատմութեան մէջ: Լեոն, թագաւորութեան յանձնառու ըլլալէ ետքը, շարունակեց Գինուացւոց դէմ պատերազմը վարել, այլ Համագոստաբերդին մէջ գերի ինկաւ, և հազիւ դրամով իւր ազատութիւնը ձեռք ձգեց, և Գինուացւոց պաշտպանութեամբ, մայրն ու կինը մէկտեղ առած Կիլիկիա անցաւ, և Կոռիկոսի ծովաբերդը ցամաք ելաւ (1374 ապրիլ 2): Այն տեղէն խորհեցաւ նախ Տարսուսի վրայ յարձակիլ, որոյ առումը դիւրին կը կարծէր, այլ Կոռիկոսի բերդապահին հակառակութեան երեսէն քիչ մնաց որ նորէն Գինուացւոց ձեռք իյնար: Կոռիկոսի հայ եպիսկոպոսին օգնութեամբ ծովաբերդէն մեկնեցաւ,

և Աղանայի գետաբերանին մօտ ցամաք ելաւ, և երկու օր անընդհատ և արշաւասոյր ընթացքով և միայն քսանուհինգ հեծեալներու ընկերակցութեամբ Սիս հասաւ և մեծաւ փառօք քաղաք մտաւ (1374 յուլիս 26): Պօղոս կաթողիկոս կը գտնուէր Սսեցի բազմութեան գլուխը, որ քաղաքէն երեք փարսախ հեռու նորեկ թագաւորը դիմաւորելու ելած էր: Լևոնի մայրը՝ իշխանուհին Սուլթան, և կինը՝ թագուհին Մարգարիտա, աւելի ուշ հասան հանգիստ ուղևորութեամբ: Հայեր ուղեցին որ Լևոն Հայոց ծէսով և կաթողիկոսին ձեռքով թագաւոր օծուի, այլ Լևոն հակառակեցաւ, պատճառելով թէ ինքն լատին ու հռոմէական է և իւր հեկեղեցոյն պաշտօնեաներէն միայն կրնայ օծուիլ, և թէ այդ նըպատակով արդէն Կիպրոսէն լատին եպիսկոպոս մը և լատին մեռոն բերել տուած է, և թէ առաւել կը հաճի թագէն հրաժարիլ, քան թէ Հայոց կաթողիկոսէն օծում ընդունել (Դարդէլ 113): Բայց երբ տեսաւ թէ Հայեր շուտով չեն զիջանիր, իբրև յետին շնորհինքը զիջաւ, որ լատին եպիսկոպոսը աջ կողմէն և հայ կաթողիկոսը ձախ կողմէն, միատեղ հեկեղեցի մտնեն, երկուքն ալ պատարագեն, և ապա ինքն նախ լատին եպիսկոպոսէն օծուի և յետոյ երկրորդ անգամ հայ կաթողիկոսէն ալ օծում ընդունի: Այդպէս ալ դորժաղրուեցաւ (1374 սեպտեմբեր 14): Պօղոս կաթողիկոս, կ'երևի, չներեց Լևոնի Հայոց հեկեղեցոյն դէմ ըրած նախատինքը. վասնզի մինչ յառաջագոյն իւր նախորդին հետեկելով ամէն պատիւ ու պաշտպանութիւն չէր զլացած նորընտիր թագաւորին, այնուհետև միտքը փոխեց, և Լևոնի հակառակ կուսակութեան մէկ կը գտնենք իւր անունը:

185. Այդ կուսակցութիւնը որ արդէն կար, և նախկին թագաւորներու բարեկամներէն կազմուած էր, ստուարացաւ օժման միջադէպով, և աւելի ալ շատցաւ երբ Լևոն սկսաւ խնամակալները նեղել գանձի հաշիւ պահանջելով, և անոնցմէ Վասիլ իշխանը, ու Հեթումեան Կոստանդինի այրի թագուհին ժամանակ մը բանտարկեցաւ: Այդ առթիւ Աշոտ իշխան մը ալ, որ բանտարկեալ թագուհւոյն եղբայրն էր, սկսաւ հակառակութիւններ գրգռել Բերիայէ, ուր կը գտնուէր, այնպէս որ Լևոն շուտով վարկը կորսնցուց, մինչև իսկ կուսակցութիւն մըն ալ կազմուեցաւ Լևոնը թշնամիներուն յանձնելով շարունակ պատերազմներէ ազատելու: Արդէն Սսոյ արտերն իսկ թշնամիին առջև բաց էին, և ութը տարիներէ իվեր մշակութիւնը դադրած էր, և պարէն բերող սայլերն ու զրաստները չէին կրնար ապահով երթեկել: Նոր տարւոյն սկիզբէն (1375 յունուար 5) Եգիպտացիք զօրաւոր բանակով պաշարած էին Սիսը, և ոչ ուստեք օգնութեան յոյս չէր մնացած:

Լևոն Սսեցիներու վրայ վստահ ըլլալու համար, կաթողիկոսէն սկսելով բոլոր եկեղեցականներէն և աշխարհականներէն հաւատարմութեան նոր երդում պահանջեց, Նոյն միջոցին Մելիք ամիրա, Հալէպի կառավարիչը, նոր բանակով Սսոյ պաշարումը պնդեց (1375 փետրուար 24), և սոքն ու տագնապը քաղաքին մէջ ծանրացան: Լևոն և սքանզևս ատելի դարձաւ, և Հայերը, Պօղոս կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ, սկսան հաշտութիւն խնդրելու հոգ տանել, մինչ Լևոն պատերազմը շարունակել կուզէր: Նոյն իսկ Լևոնի Կիպրոսէ բերած լատին սպանները, սկսան իրեն դէմ դառնալ, և միջնաբերդը մտնելով կ'ուզէին զինքն սպաննել (1375 մարտ 24). բայց Լևոն յաջողեցաւ փախչել ու ազատիլ: Լատին հակառակորդներ օր մը ամրացեալ մնացին բերդին մէջ, և Լևոնի հայ զինուորներուն յարձակումները ընկրկեցին. այլ Դոմինիկեան կրօնաւոր մը գաղտնի մուտք մը գտաւ, և հայ զինուորներ յաջողեցան նորէն միջնաբերդին տիրանալ (1375 մարտ 25):

186. Որչափ և Հայեր Լևոնի պաշտպանութեան համար լատին դաւաճաններուն դէմ ելան, սակայն տեսնելով որ ազատութեան յոյս չկայ, և արտաքին օգնութեան նշոյլն իսկ չերևիր, կաթողիկոսի նախադառնութեամբ խորհրդակցութեան հաւաքուեցան, ու որոշեցին Եգիպտացիներուն անձնատուր ըլլալ, և որոշումին Լևոնի հաղորդեցին: Սա թէպէտ ևս իր կողմը բնաւ մէկը չունէր, և իւր ընտանեօք առանձնացած սենեկի մը մէջ վերաւոր կը պառկէր, այսու հանդերձ համաձայնել չուզեց, սակայն Պօղոս կաթողիկոս և Վասիլ նախկին խնամակալ, յանուն քաղաքացւոց, իրենց որոշումը յայտնեցին Մելիք Այշեխուր ամիրային, և Լևոնի անձին համար ալ ապահովութեան թուղթ մը ստանալով, բերդը դարձան: Ամիրայն անհպակաւ մտաւ և բերդին տիրեց առանց նոր արիւնհեղութեան, և Լևոնէն ալ առաւ. բերդին բանալիները և գանձին հարստութիւնները, Քանի մը օր ետքը (1375 ապրիլ 22) Լևոն և իրենները, իբր քսան հոգի, բերդէն հանուելով Հալէպ տարուեցան, անկէ ալ Եգիպտոս: Լատին պատմիչը կը դիտէ, թէ ճիշտ զատկի օրն էր, երբ Լևոն իբր գերի Սսոյ բերդէն կը մեկնէր, և ճիշտ նախընթաց զատիկի օրն ալ Կոստիկոսի բերդը հստած էր իբրև նորընտիր թագաւոր (Դարդէլ 89): Մեր նպատակէն դուրս է քաղաքական եղելութեանց վրայ աւելի երկարել:

187. Պօղոս կաթողիկոսին շատ տխուր կերպարան մը կը վերադրէ լատին պատմիչը (Դարդէլ 138) ցուցնելով զայն իբրև ուխտադրուժ մատնիչներու գլխաւորը, և Սսոյ անկումին մէջ աւելի դեր մը տալով Պօղոսի, քան որչափ որ Լատին վերացին կուտայ Պետրոսի՝ Անիի անկումին մէջ: Սակայն զարմանալի չէ,

որ անկեալ իշխանի մը ջատագովը համարձակ մեղադրէ անոր համակիր չեղողները: Մենք չպիտի համարձակէինք Հայոց եկեղեցին անարգողի հանգամանքն աւելցնել Լեոնի յիշատակին, եթէ իւր իսկ մտերիմը յստակ խօսքերով չպատմէր զայն: Իսկ հայ եկեղեցւոյ կաթողիկոսի մը յիշատակին չպիտի կարենանք աննպաստ խօսել, երբ նա իւր եկեղեցին անարգողին համակիր չկրցաւ ֆնալ, թէպէտ սկիզբէն ամէն համակրութիւն և օգնութիւն ցուցուց առատապէս, երբ տակաւին ազգի և եկեղեցւոյ պաշտօն մը կը սպասէր գտնել անոր մէջ: Լեոնի ազգային պաշտպանութեան համար ընելիքն ալ իւր նշանակութիւնը կը կորսնցնէ, երբ նկատենք, որ տէրութիւնը կործանուած էր արդէն այն վայրկենէն, որ ամբողջ Թագաւորութիւնը Սոյ պարիսպներէն ներս միայն ամփոփուած էր, և Լեոն իւր նշանակութիւնը կորուսած էր այն օրէն, որ Արևմուտքի հզօր օգնութիւններով սպասուած Թագաւորը, միայն քսանուհինգ հեծեալներով Օիս կը հասնէր: Նոյնիսկ այդ Լատին հեծեալներն էին որ Լեոնի դէմ ապստամբեցան, և ծանր վտանգին մէջ նորէն Սսեցի Հայերը եղան, որ կաթողիկոսին հրամանին հետեւելով, Լեոնի անձը պաշտպանեցին և ազատեցին: Երբ որ այլևս պատերազմի միջոցները կը պակսէին, խոհական խաղաղութիւնն էր որ պարագայից կը պատշաճէր, սակայն այս անգամ ալ Պօղոսի խորհուրդները Լեոնի մերժուեցան, հայկեանքերը անխորհուրդ ամբարտաւանութեան զոհելու նպատակով: Այդ խորհրդածութիւնները մեծ կշիռք ունին այն դատաստանի մէջ, զոր պէտք է կազմենք Պօղոսի վրայ: Պէտք չէ նաև աչքէ վրիպեցնել, որ վերջին երեք կաթողիկոսները, Մեսրոպ ու Կոստանդին ու Պօղոս եղան, որոնք Անաւարդեցիէն սկսելով դէպի Լատինականութիւն տանող հոսանքը կեցուցին, և ազգային եկեղեցւոյն ինքնութիւնը զօրացուցին:

188. Պօղոս իբր կաթողիկոս և իբր ազգի գլուխ անձնատուր լինելով, դերի ինկողներու թիւին մէջ անցաւ, և այնպէս ալ Սիսէ հանուելով Մէլէքի զինուորներուն հետ Հալէպ տարուեցաւ (1375 Ապրիլ 30) և միւսներուն հետ բոլոր մայիս ամիսը այնտեղ անցուց, և Եգիպտոսի Սուլթանէն եկած հրամանին համեմատ Հալէպէ մեկնելով (յունիս 1) Գահիրէ հասան (յուլիս 9): Քանի մի օր ամէնքն ալ արգելական պահուեցան, և ապա էջրէֆ Շապան սուլթանին ներկայացան (յուլիս 22), որ յարգեց Մէլէքի տուած ապահովութեան գիրը. և գերեալներուն հարցուց թէ իւր կ'ուզեն ֆնալ. Լեոն իւր հաճութեամբ և Գահիրէի Հայերուն երաշխաւորութեամբ քաղաքին մէջ ֆնաց, Մարիամ այրի Թագուհին, և Ռիմի կոմսուհին, և սորա երկրորդ ամուսինը Սոհիէ կամ Շա-

հուն ասպետը՝ Երուսաղէմ գացին, Իսկ Պօղոս կաթողիկոս և Հայոց գլխաւորներ խնդրեցին իրենց տեղը դառնալ, և հաւատարմութեան խոստմամբ աղատութեան շնորհը ընդունեցան. և նոյն տարին (1375) չ'վերջացած Պօղոս կրցաւ Սոյլ աթոռը դառնալ: Այս պատճառաւ պարտաւորութեամբ Պօղոս պաշտօնապէս դադրեցնել Հայոց թագաւորին համար աղօթքները, թէ պատարագէն և թէ ժամերգութենէն, ինչ որ անհրաժեշտ հետեանք էր Եգիպտոսի սուլթանին հպատակութիւնը ընդունելուն: Լատին պատմիչը կ'ըսէ, թէ է Հայոց առանձինն ինչ բարւոյ սովորութիւն, զի քահանայր ամենայն աղօթին ի սուրբ պատարագին եւ յայլ մաղթանս հանապազօրեայս վասն թագաւորացն Հայոց վախճանելոց, եւ յականէ յանուանէ վասն թագաւորին որ կենդանին է (Դարգէլ 154): Սակայն մի պարագայն ուղիղ չէ, վասնզի կենդանի թագաւորին համար աղօթքը ոչ թէ քահանայն կը զրուցէ, այլ սարկաւազը կը հրաւիրէ, և ժողովուրդը կը պատասխանէ: Այդ փոփոխութեան հետեանօք է, որ թէ անդաստանի և թէ քարոզներու մէջ Հայոց թագաւորութեան և թագաւորին բացատրութիւնները Քրիստոնէից բացատրութեան փոխուած են. և այնպէս ալ կը շարունակեն: Պօղոսի մահուան նկատմամբ մասնաւոր տեղեկութիւն չունինք, միայն գիտենք թէ երեք տարի ալեծուփ պաշտօնավարութենէ ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցաւ (1377): Պօղոս կը փակէ թագադիր գլուխներու գործակցութեամբ պաշտօնավարող կաթողիկոսներուն շարքը, որ սկսուած էր Գէորգ Բ. Գառնեցի հայրապետէն (876),

ՄԱՂԱՔԻԱ Ա. Ե. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

